
E-LOGOS/2001**ISSN 1121-0442****EXCELENTNÍ STUDENTSKÉ PRÁCE**

Mlčení řeči**Jakub Novotný**

И я гляжу в свою мечту

Поверх голов

И свято верю в чистоту

Снегов и слов...

В. Высоцкий Надежда

Všechna slova jsou tajná.

V. Holan Lemuria

Myšlení a řeč

Je to zvláštní a nesnadný úkol psát esej do předmětu "Kognitivní vědy". Psát o poznávání a myšlení jako výsledku právě určitých osobních znalostí, poznání a snad i myšlení je do značné míry ono pověstné pozvednutím sebe sama za vlasy (bootstrap). Psát o řeči řeči samou zdá se být ještě nesnadnější. Přesto se pokusím o nemožné, o zhmotnění některých obsahů své mysli na papír, o promluvení řeči. Jsem si vědom drzosti se kterou se pokouším o zachycení tématu tohoto eseje. Pro preciznější zpracování by bylo zajisté nutné podpořit dále popisované hlubšími znalostmi, pozorováními a odbornou literaturou. Nestalo se tak, proto si dovoluji požádat čtenáře, aby nahlížel tento text ne jako práci, ale jako *mentální usedlinu* (takto nazývá své úvahy básník Jiří Šmoranc) vzniklou četbou dále zmiňované literatury.

Naše pozornost, jak zaznělo na přednáškách¹, je zaměřena vždy jen na jeden konkrétní obsah, avšak je schopna rychlého střídání. Podobně i dlouhodobější zaměřenost a zájem našeho myšlení je, jak se mi zdá, také vždy jednoobsahový. Každý konkrétní jedinec má sklon myslet "stejně" – podobným způsobem vzhledem k jeho zaměřenosti. Tento obsah, filtr našeho myšlení, bývá často neuvědomovaný, mnohdy také jako apatická bez-zájmovost, někdy však velmi aktivní. Závisí vždy na jednotlivci a jeho zkušenostech, protože *"díváme se na svět očima dřívějších zkušeností, pozdravujeme věci jako staré známé a naše pozornost je vedena tím, co ji upoutalo kdysi; většina našich vztahů ke všemu, co nás obklopuje, je navázána jemnými a neviditelnými rukama vzpomínek."*² Co je však myšlení? Proč lidé

myslí? Proč každý myslí jinak? Jaké jsou druhy myšlení? K čemu vlastně myšlení je? To jsou jen některé z nekonečných otázek záhady našeho myšlení. V následujících řádcích se nepokusím o nějakou odpověď, spíše se pokusím nastínit (z dále upřesněného pohledu) rozdíl dvou myšlenkových postojů.

Většina lidských myslí je zaměstnána "jen" každodenními obsahy pozornosti nutného starání a obstarávání, které zvolna plynou vpřed s rytmicky měnící se střídavostí, ne nepodobnou pohybu ukazatele času. Jsou to myšlenkové obsahy pro člověka asi nejběžnější, souběžné s jeho každodenní činností. Toto myšlení by se dalo nazvat "osvědčené" myšlení. "*Někdy tedy lidé myslí proto, že se to osvědčilo.*"³ Je to myšlení v mnohém zautomatizované častým používáním. Jeho obsahy necháváme volně plynout, aniž si jich všímáme, aniž se jim pokoušíme rozumět "*Tak zase ráno co ráno vstávám a nemám čas na sebe myslet, zamyslet se...*"⁴ Takovéto obsahy myšlení jsou charakteristické pro věci neproblematizující přirozený životní postoj.⁵

Různými způsoby vytržení z tohoto myšlenkového toku se mysl může dostat k postoji teoretickému, k údivu, k překonání naivity.⁵ Je proto zajímavé podívat se na jisté ohledy myšlení takového postoje. Právě zde se totiž mysl dostává do hájemství myšlení, nezřídka kdy do soustředěného myšlení na myšlení samotné. Naproti tomu "osvědčené" myšlení nazírá vše jednodušeji, mnohé neproblematizuje, jak již bylo řečeno. Struktura tohoto myšlení je samozřejmě v podstatě stejná s kterýmkoli lidským myšlením, je jen jaksi více odcizena nositeli "osvědčeného" myšlení. Myšlenkové obsahy jsou zatlačovány do pozadí pozornosti a myšlení je používáno ke snadnějšímu přežití. Jaký je tedy rozdíl mezi těmito myšlenkovými postoji?

Tuto otázku lze jistě zkoumat z mnohých hledisek, já se pokusím proniknout do daného problému přes řeč. Proč právě přes řeč? Člověk (ZOON LOGON ECHON) a obzvláště člověk dnešní multimediální doby je ponořen do jazyka řeči. Ve všem našem počínání nějak promlouváme, neustále na nás někdo či něco promlouvá. Mluvíme k lidem, ze spaní i k sobě samým, mluví na nás naši blízcí, přátelé, spolupracovníci i neznámí lidé na ulici, mluví k nám knihy, noviny, časopisy, rádia, televize, počítače, billboardy, značky, příkazy, zákazy, mluví k nám hudba, zvuk i ticho. Bez jazyka (v jakékoli podobě) se neobejdeme. Mluví k nám i Ludwig Wittgenstein: "*5.6 Hranice mého jazyka jsou hranicemi mého světa.*"⁶ Domnívám se, že k rozdílu "teoretického" a "osvědčeného" myšlení se lze přiblížit nejlépe přes bezprostřední projev našeho myšlení, přes řeč.

Lingvistika definuje řeč jako obecně lidskou schopnost sdělování (přenášení informací) pomocí jazyka. Jazyk poté definuje jako systém znaků (kódů) sloužící k dorozumívání v určitém etnickém společenství.⁷ Zkoumáním různých poruch řeči se zjistilo, že skladba jazyka (syntax) má v mozku jiné centrum než význam slov (sémantika), a že do jisté míry jsou na sobě tato centra nezávislá. Dispozice pro skladbu jazyka, jako základ schopnosti mluvit, jsou nám vrozené. "...jako tvrdí *súčasný americký jazykovědec N.A.Chomsky, všetkých 4000 alebo aj viacej jazykov známych v súčasnosti má vo svojom základe identické princípy, ktoré nazval invariačnými vlastnosťami alebo univerzálnou gramatikou. Vedec predpokladá, že tieto princípy sú uložené v mozgu každého dieťaťa pri narodení, čiže sú geneticky podmienenými predpoklami, ktoré človek už v detstve mimovoľne využíva a ktoré mu zabezpečujú možnosť osvojiť si jazyk a reč zaužívanú v tom sociálnom prostredí, kde žije a je vychovávaný.*"⁸ Řeč je tedy každému jedinci "druhu" člověk vrozena, avšak znalost konkrétního jazyka jedinec získává v prvních letech svého života.⁹

Řeč je v těsném kontaktu s myšlením, myšlení zase s řečí. Zřejmě první se tímto problémem hlouběji zabýval a vztah obou prokázal L.S. Vygotskij na počátku našeho století.¹⁰ Jak těsný však tento vztah je zůstává stále předmětem polemik vědců. Francis Crick uvádí, "*že jazyk (typu nalézaného u lidí) není pro vědomí podstatným - můžeme mít vědomí, aniž bychom měli jazyk. Tím nechci tvrdit, že by jazyk vědomí podstatným způsobem neobohacoval.*"¹¹ Již zmiňovaná učebnice jazykovědy naopak o jazyku mluví jako o nástroji myšlení a vylučuje programovací "jazyky" z množiny jazyků, protože jimi nikdo nemyslí, ani se nedorozumívá.¹² Myšlení nejen produkuje vyřčené, ale samotnou řečí je ovlivněno. Takovým příkladem může být závislost řeči a času. Chápání kauzalit (typu: to po tom, tedy proto) je do jisté míry výsledkem

způsobu užívání času v řeči. *”Je to dáno podstatou lidské řeči a našeho logického myšlení, které dovede dávat a přijímat informace jen v lineárním časovém pořadí.”*¹³

Jednorozměrná řeč

Jistě každému se již v životě stal případ, kdy zjistil, že nerozumí nějakému slovu z mateřštiny. Nejen to, mohl i zjistit, že dané slovo často slyší, někdy možná ho i používá, ale samotnému slovu nerozumí, chápe jen kdy se používá (a jen tím mu nějak porozuměl). K podobným jevům dochází často u slyšených písňových textů, kde mohou být užita jednak pro nás nová slova či jsou slova nezřetelná a zkomolená rytmem. Tak jsem například dlouho nevěděl, co je to ta *osmoutečka*, kterou letí hledat beruška (z...*letí hledat osmou tečku*). Ale může jít i o jakákoli (nejen zpívaná) slova. Například jsem chápal, ale nerozuměl slovu *nabíledni*, až jsem ho kdesi četl v archaické podobě - *na bílé dni*.

Obdobně tomu může být u jazyka textů, které nejsou určeny již jakémukoli čtenáři. Mnozí autoři užívají přemíru cizích slov, aby jazyk byl vskutku vědecký, a nejedná se přitom pouze o odborné termíny dané vědy. U mnohých je to skutečně nezáměrné používání jim známých slov, někde to však vypadá, že autor chce ohromit (v lepším případě) či záměrně zmást (v tom horším případě). *”Jazyk může osvětlovat nebo zahalovat. Může skrývat neznalost nebo exponovat fakta. ...Pokroucená žvanivost může být naivní náhražkou erudice. ...Obřadná slovnatost také skrývá manipulaci daty. Tak například: 'Explorativní odhady poskytly u některých parametrů extrémní hodnoty. Ovšem bližší rozbor původních dat nasvědčoval tomu, že některá z dat byla se vši pravděpodobností z divergentního vzorku. Po vyloučení heterogenních dat byly obdrženy logicky konsistentní a statisticky signifikantní hodnoty a korelace.' V lidském překladu to znamená: 'Vyhodili jsme to, co se nehodilo.'”*¹⁴ V tomto citovaném díle se autoři věnují mimo jiné mlhavým či záměrně matoucím výrazům v medicíně, takovéto ”nejasnosti” lze jistě nalézt téměř v každé vědě, přesněji řečeno v jejím jazyku. Dostane-li se taková mlhavost a zejména záměrné pozměňování smyslu slov do společenských věd a dokonce i do myslí lidí, může to pro člověka, jak ukazuje F.A. Hayek, znamenat vážné nebezpečí. *”A mnoho z toho, ne-li většinu toho, co se naučil (člověk - vložil J.N.) ohledně toho co dělal, se pravděpodobně naučil tím, že se učil významu slov.”*¹⁵ A *”...jak řekl patrně Confucius, 'když slova ztrácejí svůj význam, lid ztratí svoji svobodu.’”*¹⁶

V tomto kontextu by snad bylo možno uvést i Hérakleita. Jsem si však vědom obtížnosti chápání slova LOGOS a tedy i možnosti nevhodného včlenění do zde popisovaného tématu (ale řeč přece není něco lidského ve smyslu vlastnictví, spíše je jaksi ”nad” lidmi). *”Tuto řeč (logos) věčně jsoucí nechápou lidé, ani dokud ji neslyšeli, ani když ji uslyšeli. Neboť ať se všechno děje podle této řeči, přece se podobají nezkušeným, když se pokoušejí o taková slova a díla, jaká já vykládám, rozebíraje každé podle jeho povahy a vysvětluje, jaké jest. Avšak ostatním lidem uniká, co dělají bdíce, tak jako zapomínají, co dělají spíce.”*¹⁷

Odcizením a úpadkem jazyka se podrobně zabýval také Herbert Marcuse v díle Jednorozměrný člověk. Pro příklad uvedu jeho poznámku o zkratkách: *”NATO, SEATO, UN, AFL-CIO, AEC, ale i SSSR, NDR atd. Většina těchto zkratkách je zcela rozumná a ospravedlňuje je délka nezkrácených jmen. Člověk by však mohl být v pokušení spatřovat v některých z nich ”lest rozumu” – zkratka může pomoci potlačovat nežádoucí otázky. ...Význam je fixován, upraven, falšován.”*¹⁸ Jazyk rozvinuté industriální společnosti, *”funkcionalizovaný, zkratkový a sjednocený jazyk je jazykem jednorozměrného myšlení.”*¹⁹

Řeč nemůže dokazovat, řeč může pouze odhalovat. Wittgensteinova snaha o přesný, vědecký, dokazující jazyk musela vyústit v nemohoucnost jazyka: *”7. O čem nelze mluvit, o tom se musí mlčet.”*²⁰ Logika (a matematika) jsou jen specifické, vyabstrahované části jazyka. Logika je jazyk, lze ji užívat jako nástroj myšlení. Nerozhodnutelnost logiky (a matematiky) prokázal Kurt Gödel²¹, matematikou a logikou nemůžeme nic dokázat. Totéž se dá zobecnit na jakýkoli jazyk. Vyjádření řeči nemůže nikdy nic dokazovat, pouze odhalovat. L.Wittgenstein se později soustředil právě na nepřesnost, různost a

”nesrozumitelnost” jazyka. ”Kdo naši řeči nerozumí, nějaký cizinec, který by byl častěji slyšel, jak někdo dává příkaz 'Přines mi desku!', by mohl být toho mínění, že celá tato řada hlásek je jedním slovem a že v jeho řeči odpovídá asi slovu pro 'stavební kámen’” a ”...nejsem navyklý měřit teploty ve stupních Fahrenheita. Proto mi takový teplotní údaj nic *'neříká'*.”²² Proměnlivost jazyka označil jako ”řečové hry”. ”Kolik ale existuje druhů vět? Snad tvrzení, otázka a rozkaz? - Existuje *nespočet* takových druhů: nesčetné různé druhy použití všeho toho, co označujeme jako 'znaky', 'slova', 'věty'. A tato rozmanitost není nic pevného, jednou provždy daného; nýbrž vznikají nové typy řeči, nové řečové hry ... Výraz 'řečová hra' tu má vyzdvihnout, že promlouvání řeči je částí určité činnosti nebo určité životní formy.”²³

Co stojí za touto nejasností, mlhavostí a proměnlivostí významů slov? Význam slov nám není pevně dán, rodíme se jen s dispozicemi k řeči, jazyk se pak učíme. Jazyk přijímáme s prostředím v kterém vyrůstáme a ovlivňuje nás i jazyk v kterém se poté pohybujeme. Chápání významu slov se mění. Jako první na toto poukázal L.S. Vygotskij: ”To nové a nejpodstatnější, čím toto zkoumání přispívá k učení o myšlení a řeči, je odhalení toho, že význam slov se *vyvíjí*. ...jazykové myšlení přechází od nižších a primitivních forem zobecnění k vyšším a složitějším formám ...struktura a podstata spojení mezi slovem a významem /se/ může měnit a fakticky se v průběhu vývoje dětské řeči mění. ... Význam slova je nekonstantní ... mění se i při různých způsobech fungování myšlení.”²⁴ Je tedy řeč pouze nepřesné vyjadřování, jazyk vždy nesrozumitelný a slova pouze mnohovýznamově matoucí?

Čínská místnost

Jazyk řeči popisovaný v předchozí části je běžným lidským jazykem, je nejběžnějším jazykem který lze slyšet. Slyšíme ho denně v rádiu, v televizi, v tramvaji, v pohostinství, čteme ho v novinách, v letácích a na plakátech. Častým slýcháním a používáním se osvědčil, je to jazyk ”osvědčený” patřící ”osvědčenému” myšlení. Náleží přirozenému životnímu postoji, je to běžný jazyk lidí. Člověk plně řeční, ale řeč sama běží naprázdno. ”Matoucí nejasnosti ... vznikají, aby se tak řeklo, když řeč běží naprázdno, nikoli když pracuje.”²⁵ Tuto prázdnou řeč, řeč sloužící jen k dorozumívání, kdy se člověk ujímá slova, je třeba odlišit od řeči náležící teoretickému myšlení. ”...existuje nezrušitelný rozdíl mezi univerzem každodenního myšlení a jazyka na jedné straně a univerzem filozofického myšlení a jazyka na straně druhé.”²⁶

Možná v ”osvědčeném” jazyku (a tím i v myšlení) hraje roli mémová struktura jazyka. Mém²⁷ je jakousi analogií genu (odtud i podobnost názvu), snaží se také o přežití a rozšíření, ale jeho životním prostředím je lidská mysl a její produkty. Mémy mohou být též charakterizovány jako textové viry.²⁸ Přístup přes mémy není asi řešením problému ”osvědčeného” jazyka, může však být cenný pro zkoumání zaměřená na šíření určitých významů slov, interpretací či hesel.

Problém ”osvědčený” či ”jednorozměrný” řeči jako zevšednělého derivátu řeči samé se zdá být podobný pokusu s čínskou místností. Tento myšlenkový experiment popsál J. Searle.²⁹ Ten používá tohoto pokusu v polemice probíhající mezi zastánci silné a slabé umělé inteligence (strong and weak AI), a to ohledně schopnosti strojů rozumět. Searle zde ukazuje, že strojům (umělé inteligenci) není dána sémantika či intencionalita. Stroje nejsou zaměřeny k významu toho co ”myslí”, užívají jen logickou strukturu - syntax. Smysl může jejich produkce mít jedině ve vztahu k programátorovi či uživateli, kteří intencionalitu mají. Syntaktická struktura (program převoditelný na digitální: 0 a 1) není závislá na nositeli programu, kterým může být klasický von Neumannovský počítač, nejnovější neuronová síť, systém klovajících holubů, vodovodních propustí či návod v čínské místnosti. Pokus s čínskou místností se zakládá na tom, že cizinec je uzavřen v místnosti, kam chodí jen Číňané. Tento cizinec čínsky neumí a proto s nimi komunikuje pomocí systému knih. Ty se skládají jak z čínských znaků, tak z návodu (programu) jak s čínskými symboly manipulovat, jenž je v rodné řeči cizince. Výsledný efekt je ten, že cizinec sice vůbec nerozumí, přesto však je schopen, pomocí formálního návodu (na který znak má odpovědět kterým znakem) bez problémů komunikovat s Číňany, kteří ho bez problémů chápou. Cizinec sám ale nerozumí ani slovu z toho co ”říká”, je jen živým (mechanickým?) strojem na přesouvání znaků podle daného

návodu. Smysl je vždy dán jen lidem (Čiňanům) rozumějícím jednotlivým slovům.

Na tomto principu fungují nejen počítače a umělá inteligence, ale zřejmě i zvířata "rozmlouvající" s člověkem. *"Zejména u 'dobře mluvících' papoušků (žakové, amazoňani), jejichž slovník zahrnuje nezřídka i několik set slov či slovních spojení, nejsou jednotlivá slova používána bezkontextově, ale v situaci, do které se 'hodí' (pozdrav 'dobré jitro' z rána, dotaz 'chceš mandli?' při jejím nabídnutí atd.) Jedná se tedy o formu komunikace... Pojem papouškování jakožto 'vhodného' reprodukování bez vlastní intence a vlastního zaangažování jen pro komunikační účely, např. při zkouškách, je tudíž zcela přiléhavý.³⁰"* Podobně se chová i "osvědčený" jazyk lidí. Výraz "osvědčený" jazyk nechápu nijak pejorativně (z tohoto důvodu neužívám výrazu papouškování), vždyť "osvědčený" jazyk je primárně určený k dennímu přežití a každodenní komunikaci mezi lidmi, kdy myšlenkové obsahy (a s nimi i řeč) jsou často zcela zautomatizovány. Řeknu-li při náhodném setkání známému "dobrý den", učiním to zcela automatiky, bez jakékoli intence. Podobným způsobem komunikují lidé zcela "přirozeně" většinu svého života. Je to však jazyk který jen řeční, který nenaslouchá, nemluví ani nemlčí.

Řeč mluví

Doposud jsem se zabýval převážně "osvědčeným" jazykem (a myšlením), jeho projevy a jeho interpretací jakožto zautomatizované každodenní komunikace. Je to však vše co dokáže řeč, jazyk a slovo? Řeč jako taková nezávisí na libovůli člověka, je jaksi nad ním, teprve ona umožňuje člověka. Slovo není jen obyčejný prostředek komunikace, vždyť "Bůh tvoří slovem" stojí v Genesis a "Na počátku bylo Slovo" začíná Evangelium podle Jana. Slovo je vždy neobyčejné a jazyk dokáže více než se zprvu zdá. *"Jak říká básník, je jazyk zároveň nejnevinější ze všech lidských záležitostí, ale také nejnebezpečnější. Nejnevinější proto, že všechno, co jazyk je a může, jsou jen slova a pouze slova... Jazyk je však současně nejnebezpečnější, protože všechno prozrazuje... Jazyk říká vždy více než ti, kdo používají slov.³¹"*

Takovéto odhalující řeči odpovídá slovo LOGOS (to Řekové odlišovali od MYTHOS – od nepodloženého vyprávění). M. Heidegger toto slovo interpretuje takto: *"Řekneme-li, že základní význam slova LOGOS je řeč, stane se tento doslovný překlad plně platným teprve na základě toho, co znamená sama řeč. ... LOGOS jako řeč znamená... tolik, co DELUN, učinit zřejmým to, o čem je 'řeč'. Aristotlés explikoval tuto funkci řeči ostřeji jako APOFAINESTHAI. LOGOS nechává něco vidět (FAINESTHAI), totiž to, o čem je řeč...V konkrétním provedení má řeč (nechávání vidět) charakter mluvení, totiž hlasového ozvučení ve slovech. LOGOS je FONE...³²"* Řeč nechává vidět, odhaluje. *"Ve svém bytování není řeč ani výrazem člověka, ani lidskou činností. Řeč mluví... Člověk mluví jen odpovídaje řeči. Řeč mluví.³³"*

Řeč je cosi vzniklého spontánně, vzniklého nezávisle na lidském konání a přeci zároveň s ním, v jeho myšlení a mezi lidmi. *"I když se člověk vyjadřuje svobodně, nacházíme ve výrazu složku, kterou neovládá.³⁴"* Co tedy zakládá řeč jako řeč? *"...společný podklad dorozumění mezi mnou a tebou ...je ... bytí.³⁵"* Řeč může být užita ke každodenní komunikaci, k "osvědčenému" myšlení, její povaha je však taková, že nám odkrývá (nechává vidět) to, co je. Bytí umožňuje řeč, řeč umožňuje člověka a člověk může teoreticky nazírat jen díky řeči a jen skrze řeč. *"Odkud člověk vůbec bere nárok dospívat k bytnosti nějaké věci? Tento nárok může člověk brát pouze odtud, odkud jej dostává. Dostává jej z náповědi řeči. Ovšem jen tehdy, když a pokud již dbá vlastní bytnosti řeči. Zatím však po celé zeměkouli třetí bezuzdý, ale zároveň obratně přednášení, psaní a vysílání řeči všeho druhu. Člověk se tváří, jako by byl tvůrcem a mistrem řeči, zatímco je to přece ona, která vládne člověku. ...Neboť to, co ve vlastním smyslu promlouvá, je řeč. Člověk mluví až tehdy, a pouze tehdy, když odpovídá řeči, poslouchaje její náповědi. ... Řeč je to první a nakonec i to poslední, co nám svým pokynem přibližuje bytnost věci. ...Oním odpovídáním, v němž člověk ve vlastním smyslu naslouchá náповědi řeči, je vyslovování slova, které mluví v živlu básnění. Čím je básník básnivější, tím je jeho slovo svobodnější a tím více se to, co*

říká, vzdaluje pouhé výpovědi, u níž nám jde jen o správnost nebo nesprávnost.³⁶ Básnění je samotnou podstatou řeči. *”Básnění ve vlastním slova smyslu nikdy není jen nějaký vznešenější způsob a nápěv (mélós) všední řeči. Spíše naopak je každodenní řečnění zapomenutou, a proto opotřebovanou básní, z níž sotva ještě zaznívá nějaké volání.”*³⁷

Teoretické myšlení, zdá se, závisí převážně na řeči, odehrává se v řeči. Nasloucháním řeči tedy můžeme přistupovat blíže k věcem samým, ke světu i k našemu životu, můžeme podporovat naše myšlení. Naše řeč nebude jen bezmyšlenkovitým proudem slov, který dokáže jen řečnit. Řeč začne mluvit či mlčet. Hledáním významu slov se můžeme přibližovat k pravdě. Měli bychom prozkoumávat naši řeč a naše myšlení, tím také poznávat sami sebe. Vždyť řeč nemusí být výmluvná, aby mluvila, může i mlčením nebo prázdným papírem říci mnohdy více, než spoustou vět či mnoha popsanými stránkami. Naštěstí totiž platí, že co lze říci mlčením řeči (tedy o čem nelze řečnit), o tom možno myslet.

- Umíráte ... Žil jste rád?
- Ano!
- Proč?
- Jednou mi pod starým platanem

podala neznámá dívka dopis a odešla...

- Četl jste jej?
- Ano.
- Co v něm bylo psáno?
- Nic!

Vladimír Holan Dopis ³⁸

Poznámky:

¹ A také je obsahem části 2.7 5. kapitoly knihy Pstružina K.: Svět poznávání, Olomouc 1998 - (s. 95).

² Čapek, K.: Povětroň, Praha, Československý spisovatel 1956, s.260. Je pozoruhodné, jak se K. Čapek v tomto díle přiblížil problematice endoceptů : *”...paměť je látka, z níž je v nás utkána naše vlastní totožnost. ...vězte, že bez paměti by pro nás nebylo ani skutečnosti”* (tamtéž s. 238). K endoceptům blíže viz K.Pstružina zmiňované dílo - zejména s. 90.

³ Wittgenstein L.: Filosofická zkoumání, Praha, Filosofia 1998, § 470.

⁴ Hrabal B.: Krásná Poldi in: Kafkárna SSBH sv. 5, PI 1994, s. 207.

⁵ blíže viz: Benyovszky L. a kolektiv: Úvod do filosofie, VŠE 1992, I. oddíl.

⁶ Wittgenstein L.: Tractatus Logico-Philosophicus.

⁷ srovnej: Erhart A.: Základy jazykovědy, Praha, SPN 1990, s. 11.

- ⁸ Nikiforov A.: Etudy o rozume, Bratislava, Smena, s.110.
- ⁹ srovnej: Erhart A.: Základy jazykovědy, Praha, SPN 1990, s. 13. (K tomuto dospěl ale již Darwin.)
- ¹⁰ viz Vygotskij L.S.: Myšlení a řeč, Praha, SPN 1971.
- ¹¹ Crick F.: Věda hledá duši, Praha, Mladá fronta 1997, s. 31.
- ¹² srovnej: Erhart A.: Základy jazykovědy, Praha, SPN 1990, s. 12.
- ¹³ Lorenz K.: Základy etologie. Praha, Academia 1993, s. 39.
- ¹⁴ Škrabánek P., McCormick J.: Pošetilosti a omyly v medicíně, NLN, Praha 1995. Část: Zatemňující bludy s. 54, podobně také Hra na překlady, tamtéž s. 86.
- ¹⁵ Hayek F.A.: Právo, zákonodárství a svoboda, Praha, Academia 1994, s. 394.
- ¹⁶ tamtéž s. 377. O nepřesných významech slov také např. s. 27, 33, 77, 147, 198 či 374.
- ¹⁷ Hérakleitos Zl. B 1 ze Sexta
- ¹⁸ Marcuse H.: Jednorozměrný člověk, Naše vojsko, Praha 1991, s. 89.
- ¹⁹ tamtéž s. 90.
- ²⁰ Wittgenstein L.: Tractatus Logico-Philosophicus.
- ²¹ viz Jirků P.: Logika, Praha, VŠE 1993.
- ²² Wittgenstein L.: Filosofická zkoumání, Praha, Filosofia 1998, § 20 a § 508.
- ²³ tamtéž § 23.
- ²⁴ Vygotskij L.S.: Myšlení a řeč, Praha, SPN 1971, s. 247-248, 251.
- ²⁵ Wittgenstein L.: Filosofická zkoumání, Praha, Filosofia 1998, § 132.
- ²⁶ Marcuse H.: Jednorozměrný člověk, Naše vojsko, Praha 1991, s. 143.
- ²⁷ viz Dawkins R.: Sobecký gen, Praha, MF 1998.
- ²⁸ viz Hofstadter D.R.:Metamagical Themas (Questing for the Essence of Mind and Pattern), PB 1986.
- ²⁹ k tomuto pokusu viz Searle J.: Minds, Brains, and Programs a Searle J.: Is the Brain a Digital Computer? Obě práce, jakož i další k tomuto tématu, dostupné na Internetu ze stránky: <http://www.u.arizona.edu/~chalmers/online.html#chineseroom>.
- ³⁰ Komárek S.: Lidská přirozenost, Praha, Vesmír 1998, s. 56.
- ³¹ Kosík K.: Naše nynější krize in: Století Markéty Samsové, Praha, Český spisovatel 1995, s. 25.

³² Heidegger M.: Bytí a čas, Praha, OIKOYMENH 1996, s. 48-49 (§ 7.B.)

k zde probíranému tématu viz tamtéž § 34 a § 35 (s.188 – s.198)

³³ Heidegger M.: Řeč in: Básnický bydlí člověk, Praha, OIKÚMENÉ 1993, s. 75.

³⁴ Brunner A.: Řeč, Olomouc, Votobia 1996, s. 21.

³⁵ tamtéž s. 62

³⁶ Heidegger M.: "...básnický bydlí člověk..." in: Básnický bydlí člověk, Praha, OIKÚMENÉ 1993, s. 81.

³⁷ Heidegger M.: Řeč in: Básnický bydlí člověk, Praha, OIKÚMENÉ 1993, s. 71.

³⁸ U Holana jsem našel výrok, který v podstatě shrnuje úvahy o významu slov:

"Některé pojmy jsou tak zkurvené, že musíme hledat jejich kořeny.

Podstata a smysl slov - sémantika"

Holan V.: Výroky in: Bagately, sebrané spisy svazek [X], Praha, Odeon 1988.